

МАТИЦА СРПСКА
ОДЕЉЕЊЕ ЗА КЊИЖЕВНОСТ И ЈЕЗИК

ЗБОРНИК МАТИЦЕ СРПСКЕ ЗА КЊИЖЕВНОСТ И ЈЕЗИК
Покренут 1953.

MATICA SERBICA
DEPARTMENT OF LITERATURE AND LANGUAGE

MATICA SRPSKA JOURNAL OF LITERATURE AND LANGUAGE
Established in 1953

Главни уредници

Академик МЛАДЕН ЛЕСКОВАЦ (1953–1978)
Др ДРАГИША ЖИВКОВИЋ (1979–1994)
Др ТОМИСЛАВ БЕКИЋ (1995–1999)
Др ЈОВАН ДЕЛИЋ (2000–)

ISSN 0543-1220 | UDC 82(05)

ЗБОРНИК МАТИЦЕ СРПСКЕ ЗА КЊИЖЕВНОСТ И ЈЕЗИК

Уређивачки одбор

Др ИСИДОРА БЈЕЛАКОВИЋ, секретар, Др ЈОВАН ДЕЛИЋ,
др БОЈАН ЂОРЂЕВИЋ, др ПЕР ЈАКОБСЕН, др ОЛГА КИРИЛОВА,
др МАРИЈА КЛЕУТ, др ПЕРСИДА ЛАЗАРЕВИЋ ДИ ЂАКОМО,
др ГОРАН МАКСИМОВИЋ, др ГОРАНА РАИЧЕВИЋ, др ИВО ТАРТАЉА,
др СВЕТЛАНА ТОМИН, др РОБЕРТ ХОДЕЛ, др ВИДА ЏОНСОН ТАРАНОВСКИ

Главни и одговорни уредник

Др ЈОВАН ДЕЛИЋ

КЊИГА ШЕЗДЕСЕТ ПРВА (2013), СВЕСКА 3

МАТИЦА СРПСКА

САДРЖАЈ

Студије и чланци

Др Томислав Ж. Јовановић, Параклис Светом Сави у <i>препису</i> из 1689–1690. године	619
Др Мирјана И. Детелић и др Лидија Д. Делић, „Проклећ био на оба свијета”: функционално и семантичко раслојавање клећви у усменој епизици	633
Др Јелена Р. Новаковић, <i>Дени Дидро, преписча модерне мисли</i>	657
Др Тиодор Р. Росић, Врзино коло <i>Јоксима Новића Ојочанина</i>	667
Др Радмило Н. Маројевић, <i>Обличка хомонимија, версификација и ѿексјологија Њеџошевог сјјева</i> Луча микрокозма	681
Др Светлана Томић, <i>Преписка Јелене Ј. Димитријевић са њеним сарајевским издавачем Исидором Бурђевићем</i>	705
Др Владислава С. Гордић Петковић, <i>Изучавања књижевности, рода и језика у црногорској англесјизици</i>	715
Др Драгана В. Белеслијин, <i>Монијажа и демонјажа сјварности у романима Јудитје Шалџо</i>	721

Прилози и зрађа

Др Павле Ђ. Ботић и др Исидора Г. Бјелаковић, <i>Препис Тестаментa Исака Исаковића у Другој књизи Сеоба</i>	739
---	-----

Поводи

Др Јелена Р. Новаковић, <i>Хуманизам Албера Камија</i>	769
Иван Негришорац, <i>Велика душа и преводачко-исјраживачки ерос Саве Бабића</i>	773

Речник славеносрјског језика

Др Љиљана Р. Суботић, <i>Речник славеносрјског језика</i> (ретроспектива пројекта)	781
--	-----

Др Александар М. Милановић, <i>Теоријско-методолошки оквир речника славеносрпског језика у досадашњим исцртавањима</i>	787
Др Ирена Р. Цветковић Теофиловић, <i>Макроскриптура Речника славеносрпског језика</i>	795
Др Исидора Г. Бјелаковић, <i>Предлог микроскриптуре речника славеносрпског језика</i>	803
Мр Милена С. Зорић, <i>Неколико речи о стању и идентификацији славенизама</i>	811
Јелена М. Стошић, <i>Лексикографска обрада терминологије у Речнику славеносрпског језика (проблеми, могућности и предлог решења)</i>	819
<i>Исцртавање</i>	
Др Драгољуб Ж. Перић, <i>Поетика времена српских усмених епских песама (преддуковска бележења и Вукове збирке)</i>	827
<i>Оцене и прикази</i>	
Др Ирена Б. Шпадијер, <i>Уметности књиже</i>	839
Др Војислав Јелић, <i>Реџорски приручник Јована Рајића</i>	841
Др Радојка Вукчевић, <i>Бриџанска књижевности XX вијека у заградају књижевне критике</i>	843
Др Адријана М. Марчетић, <i>Књижевни двобоји</i>	845
Владан С. Бајчета, <i>Нова критичка читања Оскара Давича</i>	850
Др Драган Ј. Хамовић, <i>Насупрот релативизму тумачења</i>	855
Марко Аврамовић, <i>Сврсна мера читања поезије</i>	861
Владан С. Бајчета, <i>На сврсаном мјесту поезије</i>	865
Др Јован М. Делић, <i>Поетика у развоју и окружењу</i>	871
Марко Аврамовић, <i>У дијалогу са јеретичком духовношћу</i>	874
Марјана Д. Ћосовић, <i>„Шта нам раде ови писци“ поезије модерне</i>	877
МА Вук М. Петровић, <i>Хеленоцентрична личности</i>	881
Николина М. Матић, <i>Критички симпозијум</i>	884
Марјана Д. Ћосовић, <i>„Ах, дивна поезија, искра тајинствене“</i>	888
Др Драгана Б. Вукићевић, <i>О наративолозима, њиховој мрежи и могућностима њеног ширења у Србији</i>	893
Регистар	899
Упутство за припрему рукописа за штампу	927
Contents	933

Др Мирјана И. Детелић и др Лидија Д. Делић

„ПРОКЛЕТ БИО НА ОБА СВИЈЕТА“:
функционално и семантичко раслојавање клетви у усменој епици*

Рад се бави функционалном анализом клетве која се испуњава у контексту епске песме. Овај специфичан вид проклињања добија нарочито поентирану форму у клетвама материним млеком, које су, и у традицији и у епици, подигнуте на ниво табуа јер се ни на који начин и ни у којој прилици не смеју не послушати – толико је чврсто уверење да ће се њихов садржај дословце испунити. Будући да епика не зна за дискриминацију у проклињању (куну сви: наратор/певач и ликови у песми, јунаци и противници јунака, гласници, мајке, љубе, куме, сестре, побратими, виле итд.), издвајање четири системска типа клетве јесте покушај уочавања интерактивних образаца у структури епске песме на мањем и лакше савладивом материјалу. Анализа је спроведена на корпусу од 1500 епских песама, о чему је дат податак на крају рада.

Кључне речи: клетва, мајка, млеко, родитељ, епска песма, јунак, гора, град, тамница.

1. „*Води роба, Цафербеџовице! – Не био њи дуџо ни за млоџо!*“ У усменој епици, и усменом стваралаштву уопште, спектар клетви изузетно је широк, и када је реч о модусима проклињања (куну и наратор/певач и ликови у песми, протагонисти и антагонисти), и када су у питању улоге/домени/типови ликова (проклињу јунаци и противници јунака, гласници, мајке, љубе, куме, сестре, побратими, виле, гора), или пак они на кога је или на

* Рад је настао у оквиру пројеката *Језик, фолклор, миграције на Балкану* (бр. 178010) и *Српско усмено стваралаштво у интеркултурном коду* (бр. 178011), које финансира Министарство просвете и науке Републике Србије. Прва два одељка рада, у нешто измењеном облику, објављени су под насловом *Modelativni potencijal kletve u usmenoj epici (On the Modelative Potentials of the Curse in Oral Epics)* у часопису *Poznańskie Studia Slawistyczne 3* (Poznań: Adam Mickiewicz University Press, 2012, 29–43). Друга два јесу наставак нашег проучавања клетви у епској поезији, а рад се интегрално штампа да би се стекао увид у целину изучавања.

шта је клетва усмерена (то може бити особа, непријатељ или сродник, али и град, коњ, оружје, део тела, душа, племе, пород итд.).¹ Иако се делотворност клетве у традиционалним културама не доводи у питање, епске клетве се разликују и у погледу ефеката које изазивају (остварене и неостварене), али и по опсегу на који претендују. Оне најчешће погађају лице у вези с којим су изречене, али се могу ширити у времену – и у прошлост и у будућност, на претке и потомке – за шта је еклатантан пример клетва слуге Милутина упућена Вуку Бранковићу:

„А што питаш за проклетог Вука,
Проклей био и ко га родио!
Проклейо му њлеме и кољено!
 Он издаде цара на Косову
 И одведе дванаест хиљада,
 Госпо моја! Љутог оклопника.” (Вук II, 45: 199–204)

Слично томе, домен клетви шири се и ван граница (овоземаљске) људске егзистенције:

„Когођ са мном на ударац не ће,
Проклей био на оба свијета!
 Ама ћемо, браћо, изгинути,
 Да се каже у пошљедно време” (Вук IV, 54: 233–236)

што потврђује и аналогна форма благослова:

„Мој драгане Челебић Хасане,
 Ето књига срце из њедара,
 Мореш оно утувити време,
 Кад смо прије вјере притврдили.
 Ја сам теби дала обиљежје,
 Мој Хасане триста мацарија.
 Ако си их у пићу попио,
Халал њи је на обадва свија.
 Ако си се одужио дуга
 Те ти их је дужник префатио,
Халал њи је на обадва свија.
 Ако си их на жену метнуо,
 Е да Бог да ти је пожелио,
 Брзо теби Нинка на ум пала“ (ЕХ 10: 240–253).

Иако у усменој епици клетве/формуле „Проклет био на оба свијета!“ и „Проклета ти душа!“ имају доста уопштено, неконкретизовано значење,

¹ Жанровски статус / жанровска природа клетве у усменом стваралаштву, подела клетви, њихова синтаксичка структура и њихове језичке/комуникацијске функције неће бити предмет овог рада. О датим аспектима доста је писано, а корисни прегледи дати су у Петровић 1997; Перић 2006; Самарџија 2008; Суботић 2008. Ван аналитичког видокруга биће и њихови социолошки, етнолошки и психолошки аспекти (Радуловачки 2001; RADULOVIĆ 2007).

сигнали које покојници под кетвом шаљу са онога света указују на то шта се под уклетошћу „на другом свету“ подразумева. По свему судећи, реч је о немогућности „упокојења“, смирења душе умрлог/умрле, на шта упућују и реплика заручнице Лаза Радановића, коју је (иако недужну!) мајка проклела на поласку из рода, и реплике младића које стижу девојачке кетве. У оба случаја, оне се показују тежима од смрти и земље:

Мајчина кетва	Девојачка кетва
<p>„Често Лазо на гроб излазио, Па је пит’о своју заручницу: 'Јел' ти, душо, земља дотешчала?’ Девојка му мртва одговара: 'Није мени земља доишчала, Већ је ишца мајерина клешва.’” (Вук II, 07:151-156)</p>	<p>Умре Конда једини у мајке, Жао мајци Конду закопати, Закопати далеко од двора, Већ га носи у зелену башчу, Те га копа под жуту неранчу. Свако га је јутро облазила: „Сине Конда, јел’ ти земља тешка? Ил’ су тешке даске јаворове?” Проговара Конда из земљице: „Није мени, мајко, земља ишца, Ний’ су ишце даске јаворове, Већ су ишце клешве девојачке: Кад уздишу, до Бога се чује; Кад закуну, сва се земља иресе; Кад заплачу, и Богу је жао!” (Вук I, 368)²</p>

Стабилна структура проклињања/кетве – која подразумева изрицање и испуњење – у традицији је препозната као ефектан (и економичан) начин повезивања одређених сегмената радње. Као врста понављања (говора као радње) она је и мнемотехничко и композиционо средство, а као логичка структура, заснована на архаичним представама о моћи речи и неминовности

² У епском контексту девојчина кетва најдиректнији је подстицај за деловање јунака, као у песми *Женидба Максима Црнојевића*, где покреће Максима Црнојевића на освету:

„А ђевојка грдно проговара: 'О Максиме, немала ише мајка! Мајка нема до ишебе једнога, А ио данас ни ишебе не било! Од којља ии градили носила! А од ии ии гробу иоклоинице! Црн ии образ на Божем дивану! Како ии је данас на меџдану Са ваицијем војводом Милошем; За што благо дадосте другоме? А није ми ни тог жао блага, Нека носи, вода г’ однијела! Но ми жао од злата кошуље,	Којуно сам плела три године А са моје до три другарице, Док су моје очи искапале Све плетући од злата кошуље, Мислила сам, да љубим јунака У кошуљи од самога злата, А ви данас дадосте другоме; Но ме чу ли, ђувеглија Максо! Брже враћај са јабане благо, Ако л’ благо повратити не ћеш, Кунем ти се Богом истинијем! Напријед ти ни крочити не ћу.” (Вук II, 89: 1001–1025)
--	--

Кетва Максимове веренице тим је тежа што је изриче девојка „под прстеном“, на путу до младожењине куће.

испуњења, клетва је и средство наговештаја и објашњења епских збивања: и клетве са сасвим спецификованим значењем, и оне општијег, понекад и колоквијалног типа, у песмама добрих певача по правилу се реализују, те представљају својеврсне стожере епске приче:

Клетва	Реализација
<p>„Купује га Туркиња ђевојка, Даје зањага два товара блага: Она оде да донесе благо, Враг донесе булу удовицу, Удовицу, Џафербеговицу, Даде зањага три товара блага, И три коња, шта ће носит' благо. Љуто куне Туркиња ђевојка: 'Води роба, Џафербеговице! <i>Не био ти дуго ни за млого, Већ, ил' ноћу, или ноћи двије!</i>” (Вук III, 02: 28–38)</p>	<p>Груица Новаковић одиста након ноћи проведене с Џафербеговицом са скупоценим оделом, коњем, оружјем и благом бежи у гору.</p>
<p>„Ни ту ти се не бих ражљутила, Но се јесам, брате, ражљутила, Што ми кажеш Рељу Крилатога. Како памет? Ти је изгубио! <i>Камо језик? Њим не говорио!</i> (<i>Сесира Леке кайеџана</i>; Вук II, 40: 480–484)</p>	<p>„Чује Лека на танке чардаке, <i>Мучи Лека, како камен сџуден</i> [...] Оста Лека, као камен студен, Оста Роса грдна кукајући.” (555–556, 569–570)</p>
<p>„Али мајка куне без престанка: 'Мила кћери, и тебе не било! <i>Ни дојрла џамо, ни овамо!</i> <i>Већ остала среди зоре чарне.</i>” (<i>Заручница Лаза Радановића</i>; Вук II, 07: 99–102)</p>	<p>Ђерку на путу кроз гору стиже урок, она умире и сватови је у гори сахрањују.³</p>
<p>„Плану Иво, како огањ живи, Те он кара сестрића Јована, Ђега кара и љуто га куне: 'Зао санак, сестрићу Јоване! Бог годно и Бог догодно, <i>На тебе се џаки санак збио!</i>” (<i>Женидба Максима Црнојевића</i>; Вук II, 89:502-507)</p>	<p>Сестрић Ива Црнојевића – Јован-капетан – одиста гине.</p>
<p>„Ема вели сирота Роксандра: 'Хајт' отоле, Бож'ји проклетници! Ђаволи ви понијели душу, <i>А оџањ ве изџорио живи!</i> <i>Па ве вода муџина ћердосала!</i>” (<i>Душан хоће сесиру да узме</i>; Вук II, 27: 74–78)</p>	<p>Ђелија у којој су затворени грешни калуђери изгори, под њом се провали земља и јави мутна вода („А отиде Стефан на ћелију, / <i>Ал' ћелија бјеше изџорела, / И земља је под њом изџорела, / Изџорела, џа се џројанула, / Па је вода ударила муџина, / Те је њине косџи ћердосала</i>“; 128–133).</p>

³ Уп. песму *Женидба Милића барјакџара*, са истоветним мотивом смрти невесте у гори од урока:

Захваљујући поменутој логици, форма клетве укључивана је (накнадно) и у одређене обрасце певања као најшири композициони оквир. Тако је, рецимо, тема дугогодишњих и тешких мука умирућег грешника, у традицији везана за лик Дуке Сенковића, асоцирала механизам проклињања и круг песама о грешном сину који након женидбе мајку протерује у гору. У песми из збирке Матице хрватске о патњама и смрти Дуке Шетковића (МХ I, 39) мајчина клетва, испровоцирана синовљевим безочним поступком, апсорбовала је цео образац певања о великом грешнику, са свим мотивима по којима се он препознаје – тешке и дуге болести (девет година), распадања живог тела, земље и мора који избацују кости грешника, упокојења атипичним ритуалом и на хтонском месту (горе „извањскије“, „камо људска стопа не допире“):

„О мој Дука, моје д’јете драго!
 Прије него дошо двору б’јелом,
 По путу те тешка болест стигла
 И не мого б’јелу двору доћи.
 Ни љубовцу очима видјети.
 Не остало од тебе порода.
 Брзо ти га љуба пожељела.
 Немила те болест допаднала;
 Боловао дана и година,
 Дан по данак девет годинца,
 На теб’ здрава не остало меса.
 А што љута болест не тргала,
 Од кости ти месо отпадало,
 Кроз кости ти трава проницала,
 Кроз нокте ти мрави пролазили,
 Крвцу пили, месо разносили,
 А на очи мухе нападале
 И сваке ти јаде задавале,
 Па не мого умр’јет ни пребољет
 За земана девет годин дана!
 Кадар умреш, мој несрећни сине!
 Црна земља, којој дугујемо,
 Не била ти лака ни малахна,
 Него тешка и претешка, сине!
 Тебе она држати не могла,
 Метала те из себе нада се.
 О теби се чудо казивало,
 Купило се мало и велико
 И у страху к теби долазило.
 С тобом ми се намучили људи,
 Калуђери, братри и дијаци.
 Обијали тамо и овамо,
 Метали те у море дебело,

„Ту ли тебе суђен данак нађе!
 Ни код мога ни код твога двора,
 Ни код моје ни код твоје мајке
 Већ у гори под јелом зеленом!“ (Вук III, 78: 185–188).

Ни море те одржат не шћело,
 Вет под тобом силно узаврело.
 Па и оно тебе изметало
 И метало у високе ст'јене!
 Мучио се три бијела дана,
 Обијао тамо и овамо,
 Док надођу врање и орлење
 И однесу јадне кости твоје
 И проспу их по горам извањск'јем,
 Камо људска стопа не допире!⁴ (92–134).

Клетва као тумачење и (макар формални) генератор збивања повремено надилази структуру појединачне песме, обухватајући ширу усмену предају. Њоме се у усменој епици објашњавају контрадикторни елементи у оквиру епских биографија и догађаји ширих епско-историјских размера, за шта су еклатантни примери судбине Марка Краљевића и породице Бранковић, а – посредством ове последње – и судбине српске деспотовине. Детаље Марковог епског животописа (смрт без гроба) и контроверзну позицију последњег српског средњовековног краља, који је био султанов вазал, у епици још и султанов посинак и турски побратим, а, с друге стране, кључни национални херој, усмени певачи тумачили су клетвом Марковог оца, краља Вукашина, и благословом његовог епског кума – цара Уроша:

„Сине Марко, да те Бог убије!
 Ти немао гроба ни њорода!
 И да би њи душа не исјала,
 Док Турскога цара не дворио!⁵
 Краљ га куње, цар га благосиља:
 'Куме Марко, Бог ти помогао!
 Твоје лице св'јейло на дивану!
 Твоја сабља сјекла на мејдану!
 Нада ње се не нацло јунака!
 Име њи се свуда сјомињало,
 Док је сунца и док је мјесеца!
 Што су рекли, тако му се стекло.”
 (*Урош и Мрњавчевићи*; Вук II, 34: 246–257)⁴

⁴ У вези с овим стиховима Никола Банашевић говори о „пророчанству уназад” (Банашевић 1935: 19); они су својеврсна рекапитулација историјско-епске збиље, као и стихови из песме *Чије је царство*, где се епска и историјска реалност представљају као последица Вукашинове и Маркове клетве (Алдачић 2004: 19):

„Па Вукашин Марку бесједио:
 'Чујеш ли ме мио сине Марко!
 Да би бог д'о и богородица,
 Вазда био туђа придворица.’
 А Марко је бабу бесједио:
 'Да би бог да и богородица,
 Твоју главу окинули Турци,
 А моја те рука осветила!’
 Како рече, тако му се стече.” (СМ 69: 106–114)

Слично томе, слом српске државе виђен је као последица кнежеве клетве (посредоване и гласом слуге Милутина), бачене на „семе“ Вука Бранковића, чији је син, Ђурађ Бранковић (†1456), био практично последњи српски владар (Смедерево је пало 1459. године), а праунук Јован († 1502) номинално последњи српски деспот (мада без деспотовине). Иако по форми другачија, по поменутиим симболичким импликацијама кнежеву клетву варира и клетва коју Максим Бранковић (Гргуревић) изриче у тренутку када Јерина, против његове воље, даје кћер турском цару:

„Бог т’ убио, моја стара бако!
Куд је дала, у з’о час је дала!
С њоме дала земљу и градове!”
 Како рече, онако се стече:
 Даде ћерку за Отмановића,
И с њом даде земљу и градове.“ (Вук II, 80: 40–45)⁵

Клетва/проклетство се, дакле, у усменој епизи генерише ретроактивно, *post festum*, онда када се успостави одређена историјска дистанца и уобличи епске биографије.

2. „Мене сѝара ѝроклињала мајка...“ *Проклињање* је у усменој епизи понекад изосемично *заклињању* – условној клетви, која се активира у случају кршења забране коју поставља лице које проклиње/заклиње. Оно може бити у вези с неким општијим кодексом – јуначким, углавном:

„Чуј ме, силни незнани јуначе,
 Мене моја проклињала мајка,
 Кад ме првим пасом опасала,
 А отац ме трипут проклињао,
 Кад ми за пас затаче оружје,
Да с’ ником не уклоним с ѝуѝа“
 (Марко Краљевић и Ођњанин Вук; Вук VI, 19: 37–42)⁶

⁵ „По песмама из збирки Вука Караџића [...] и, нарочито, по новијем певању о деспоту Вуку и трагичној судбини двојице Ђурђевића [...] Јерина својевољно даје кћер султану за жену и тиме изазива и пропаст државе и породичну трагедију“ (Пешикан-Љуштановић 2007: 102; уп. Алдачић 2004: 20):

„Даће ћерцу ће прилике није:
 С њом ће пропаст земље и градови...“
 (Кашиковић, стр. 141; према Пешикан-Љуштановић 2007: 102).

⁶ „Ах на виру, царе господаре!
 Моја ме је мајка проклињала,
 Да не вадим залудо сабље“
 (Марко Краљевић и царева хазна; МХ II, 12: 39–41);

„Господаре, царе Сулејмане!
 Јес’ ме стара проклињала мајка,
 да напрасно не извадим ћорду“
 (Марко и цар; СМ II: 90–92).

али је чешће личне природе и ван одређених обредно-обичајних или етичких комплекса. Захтеви су по правилу мотивисани потребама заплета, као у песми *Ђерзелез Алија и Вук Деспојовић* (Вук VI, 59), где се мајчиним „проклињањем“ објашњава зашто Змај-Огњени Вук не реагује оштро на нејуначки предлог краља Матијаша да узмакне пред опасним противником (Ђерзелез Алијом) и одрекне се девојке („Немој ићи њему на биљегу, / Ни ми води лијепу ђевојку“):

„Моли Бога за ђавола твога,
Ер ме сџара ѓроклињала мајка,
Да ње ѓазим како баба своџа,
 Јутрос бих ти посјекао главу“ (112–115).

Они су, притом, често на граници фингираних (не зна се јесу ли одиста постављени или је реч о импровизацији/довитљивости лика):

„А мој куме, дужде од Млетака!
Мене сџара ѓроклињала мајка,
Да не љубим брадаџа јунака,
Већ јунака млада ѓолобрада,
 Као што је Краљевићу Марко” (Вук II, 56: 201–205; СМ 19: 408–414)

или су лажни, као у песми *Новљанин Алија и девеџи браџа Виџковића / Оџеџи џо исџо* (Вук VI, 81), где је „проклињање“/заклињање само део мајчиног савета Груици Витковићу како да се понаша у непријатељском окружењу:

А ти реци, моје дите драго:
 „Не бојим се пријеваре, побро,
Већ ме ј’ сџара ѓроклињала мајка,
Да не сједем с брађом џиџи вино,
 Док ме стара не ожени мајка” (Вук VI, 81: 86–90).⁷

У датим ситуацијама не активира се, дакле, моћ речи (конкретна клетва), већ представа о императиву поштовања жеље заштићене заклетвом и неумитности испуњења клетве. Заклињање/„проклињање“ користи се као средство којим јунак ефектно образлаже и штити сопствени поступак, јер једино снагу клетве и моћ заклињања све сукобљене или потенцијално сукобљене стране (најчешће Срби : Турци) препознају као довољно јаку мотивацију за деловање и као нешто што се не сме довести у питање. Отуда се мотив заклињања (фингиране заклетве) по правилу јавља у моментима када јунак крши правила понашања у туђем простору: када не скида са себе оружје или не сјахује с коња.

⁷ Слично је и у варијанти ове песме из збирке Симе Милутиновића:

„Старица ме проклињала мајка
 кад старија пију вино браћа,
 да ја с мога коња не сјахујем,
 ни од себе да оружја давам
 па се бојим клетве материне“ (*Виџковић*; СМ 129: 75–79).

Заклињање има сличну функцију и у моментима када треба образложити поступак јунака који се коси с херојским или општим етосом: оно што јунак иначе не би учинио, чини под претњом остварења клетве. У датим случајевима по правилу се активира најјача међу клетвама – клетва мајчиним млеком,⁸ и то у две основне сижејне ситуације.

У првој се компромитује јуначки статус (одустајање од мегдана, испрошене девојке и сл.):

Мајчина клетва млеком/,(х)раном ⁴	Нејуначки поступак
<p>Кад то чула лијепа кадуна, Мила мајка бега Љубовића, Она писну као љута гуја; Из њедара дојке извадила, А овако сину говорила : „О мој сине, беже Љубовићу, Ако не ћеш мајку послушати, Дати слугу и дората свога, Да преведу лијепу дјевојку Од Загорја до Мостара б’јела, Харам теби моја храна била, Којом те је мајка одхранила.” (КХ I, 07: 68–79)</p> <p>„Бего паше, хоће да узјаше, Ал’ му не да остарала мајка, Заклиње га, да се земља тресе, Да се прође кавге и мегдана. А кад виђе да јој не помаже, На прсима распучи кавада, А растури свилену кошуљу,</p>	<p>Бег Љубовић одустаје од женидбе ћерком Ченгић Алај-бега и мегдана са Мостарлијом Мујом и шаље свог слугу и коња да супарнику доведу невесту („Мука спремит слугу и дорина, / А још виша не послушат мајке. / Све мислио на једну смислио./Боље дати слугу и дорина, / Него своју не послушат мајку, / Јер се бојат тешка екцилука“; 86–91).</p> <p>Бег Љубовић одустаје од женидбе ћерком Ченгић Али-бега и мегдана са Осман-барјактаром и шаље свог слугу и коња да супарнику доведу невесту („Препаде се беже Љубовићу, / Препаде се материне клетве, / Па распаса свијетло оружје“; 125–127).</p>

⁸ Заклињање млеком најчешће прати чин откривања груди, у чему је Веселин Чајкановић видео моћну магијску радњу: „Дојке, као и гениталија, имају мистички, демонски карактер, извесну супранормалну снагу [...]. Према томе, заклињање дојкама, или и сам *obiectus restogum*, без речи, може имати велико магично дејство“ (Чајкановић 1994: 35). Мотив се, како показује Чајкановић, среће на много места у антици, код Тацита, Овидија, Еурипида, Сенеке, Харитона итд., а аналогија с нашим песмама – и ситуациона (мајка одговара сина од опасног подухвата јер страхује за његов живот; уп. табелу ниже) и формална – најупадљивија је у *Илијади* (22: 79–85 – прев. М. Ђурић):

„Мати пак лијући сузе на другој ридаше страни;
недра открије она и руком извадив дојку
очију сузних сину проговори крилате речи:
’Млеко, Хекторе синко, не презри, но сажали мене,
ако те икада дојком одојих и плач ти утишах:
тога сети се, мили мој сине, и стојећ’ за бедемом градским
душмана одбијај бесног, ал’ спреда не бори се с њиме!“

О материној клетви / клетви материним млеком у контексту балканске епике и лингвистике в. Малобабић 1999.

<p>Те је обје дојке извадила, Љубовићу бегу бесједила: 'Ако, синко, не послушаш мајку, Млијeko те моје разгубало! Мајка нема но тебе једнога, Дијете си, кукала ти мајка! А Осман је стари мегданџија, Бољег нема у седам девлета У Турчина и у каурина. Здраво твоја на рамену глава, Па читлуци и сви спахилуци, Бољом ћу те цуром оженити, Бољом цуром од соја бољега. Спреми Уса, а спреми дорина За ђевојку Осман-барјактару. Да Бог даде не загрлио је, Но му било у сто злије часа, Остала му свадба за причање!'"</p> <p>(Вук VII, 23: 100–124)</p>	
---	--

Друга типска ситуација у којој се мајчина заклетва млеком поставља као императив деловања јесте нељудска, неетична реакција јунака и углавном је везана за један од образаца који варира тему „мајке крвнице“ (свекрва покушава да науди снахи):

Мајчина клетва млеком/,(х)раном“	Неетичан поступак
<p>„Кад саслуша мајка лакрдију, Распучила на прси кавада, А размаче везену кошуљу, Извадила обадвије дојке, Па Јовану сину говорила: 'О Јоване, непослушни сине! Ако стару не послушаш мајку, Губало те материно мл' јeko, Разгубало, па те ошогало, Што с'из ових дојак' посисао, Но погуби твоју вјерну љубу, Бољом ћу те, сине, оженити.'”</p> <p>(Вук VI, 02: 38–49)</p>	<p>Јован шаље брата Богдана да му љубу одведе у шуму и закоље је („Све мислио, док злу измислио: / 'Волим моју оштетити душу, / Пак се кајат' од мојих гр'јехова, / Него мајци хатар оштетити, / И мајчину клетву не слушати”; 55–59).</p>

С друге стране, мајчином клетвом, као најделотворнијом, етички кодекс се и штити, мада се у ту сврху активирају и клетве свештенства (хришћанска патина), посебно када је реч о табуисању инцеста:

Правда	Спречавање инцеста
<p>„Кол’ко Марко тежио на правду, Тол’ко моли Јевросима мајка: 'Марко сине једини у мајке! Не била ти моја рана клета, Немој, сине, говорити криво Ни по бабу, ни по стричевима, Већ по правди Бога истинога; Немој, сине, изгубити душе; Боље ти је изгубити главу, Него своју огр’јешити душу.“ (Вук II, 34: 124–133)</p> <p>„А кад њега мајка разумјела, поче свога сина заклињати: 'Проклета ти моја храна била, ако нећеш сваком судит право, сиромашу и сиромашници, знаш ли, синко, ми како смо били?“ (СМ 150: 382–387)</p>	<p>„Кад ето ти ђакона Јована И његове ђеце триста луде, Овако су ријеч бесједили: 'Добро јутро, сирота Роксандро! А да Бог да и Богородица, Ак’ узела мила брата свога, Божја од вас не остало трага, До ван змије и камена станца!“ (Вук II, 27: 94–101)</p>

Клетва млеком јавља се, најзад, и у нешто другачијем – готово пародијском – контексту, као противтежа Марковој инацијској и тешкој нарави, чиме се тај аспект Марковог лика комички разобличава. Када због увреде да је „женска страшљивица“ (јер свом побратиму, бегу Константину, предлаже да беже из Кратова: „Кратово је врло победљиво, / Лудо ћемо погубити главе“), Марко касније одбије да побратима спасе са вешала („Шта ће њему женска страшљивица, / Шта ли би му у помоћи био“), Јевросима посеже за клетвом, као јединим начином да Марка наведе на деловање:

„Ал’ беседи Јевросима мајка:
'Чедо моје, Краљевићу Марко,
Иди, Марко, те искупи бега.'
Сагнула се Јевросима мајка,
Сагнула се доле по трпези,
И узима два мермер камена,
Извадила беле дојке своје,
Па удара камен по камену
И заклиње Краљевића Марка:
'Сине Марко, моје чедо драго,
Тако ми те камен не убио,
И тако ти ране материне,
Иди, Марко, те искупи бега.’” (Вук VI, 18: 54–66)

У одређеним ситуацијама и искази, формално уобличени као клетве, попримају значење заклињања. Иако нема кондиционалних реченица („Ак’ узела мила брата свога“, „Ако нећеш сваком судит право“, „Ако стару не послушаш мајку“), нити императива („Немој, сине, говорити криво...“, „Иди, Марко, те искупи бега“), услов испуњења клетве се подразумева, а дејство клетве поништава се понашањем какво очекује и прижељкује страна која куне:

Клетва	Поступак који је поништава
<p>Шета Јово у зелену башчу Под неранцу бега Атлагића, Мало стаде под жутом неранцом, Стаде јека кроз зелену башчу: Стоји звука дробнијех Ђердана, Стоји шкрипа жутијех кавада, Стаде клепет мества и папуча; Рече Јово, навела је Турке, Па побјеже кроз зелену башчу. Јави му се Туркиња Ђевојка: „Куд ћеш, Јово? Ноџу њодломио! Знаш ли, данас што си говорио.” (Вук III, 19: 54–65)</p> <p><i>Засѝа Јово како јаџње лудо, Ал’ ђевојка спавати не може, Окреће се по меку душеку, Уд’ри Јова руком уз образе: „О Јоване, не диџао џлаве! Зар ти жалиш твојега ђогата? Да Боџ да џа узјахали Турџи! А мој ђердан њојили хајдуџи!”</i> (Вук III, 19: 71–78)</p> <p>Кад се прену дијете Јоване, Танку кулу огријало сунце, Рече ријеч дијете Јоване: „Ој ђевојко, мрѝиви сан засѝала! На пенџере огријало сунце, Хоће мене Турџи њоџубиѝи.” (Вук III, 19: 84–89)</p>	<p><i>Сѝаде Јово у зеленој башчи, Дође к њему Туркиња ђевојка, Узе Јова за бијелу руку, Води њега на горње чардаке, Па легоше у меке душеке.</i> (Вук III, 19: 66–70)</p> <p>Кад то виђе дијете Јоване, Он заџрли Туркињу ђевојку, Пољуби је ѝри-чеѝири њуѝа, Да тко броји, и више би било. Па заспаше ђеџе обадвоје. (Вук III, 19: 79–83)</p> <p>Вели њему Туркиња ђевојка: „Не бој ми се, дијете Јоване! Ја бих ѝебе моџла остѝавиѝи И џодину дана биџелиџех У наѝему двору биџеломе, Да не знаде ни оѝаџ ни мајка.” (Вук III, 19: 90–95)</p>

На сличан начин – као санкциони механизам – делује и хипотетична, тек могућа и претпостављена клетва:

Ал’ говори Краљевићу Марко:
„Фала тебе, царе поочиме!
*Кад ѝи сѝанеѝ мене дворе џрадиѝ’,
Мене хоће сирѝиѝња клеѝи:*
’Гле курвића Краљевића Марка!
Они су му двори изгорели,
А ови му пусти останули!”
Да м’ учиниш агом харачлијнским,
Ја харача покупит’ не могу
Док не свежем ништа и убога,
Па ће мене сирѝиѝња клеѝи:
’Гле курвића Краљевића Марка!
Оно му је благо однешено,
А ово му остануло пусто!”
(Марко Краљевић и Мина од Косѝура; Вук II, 62: 218–231).

На супротном полу налази се пак клетва „испражњена“ од њених традиционалних значења са сасвим специфичном поетском функцијом. Њена неделотворност у усменој епизи фигурира као средство глорификације јунака и то оних највећих, чији осветнички бес ни клетва демонског бића – чак ни у гори, која је прворазредни демонски хронотоп (ДЕТЕЛИЋ 1992: 57–87) – не може зауставити:

Врисну вила и клети га стаде:
 „Ао, Марко, чуда дочекао!
 Осл’јепио у обадва ока,
 Угинуо из св’јета бијела,
 Угинуо прије него умр’о!
 Јег погуби вилу и баницу
 Од горице и језера бистра,
 Гдје се утве и лабуди легу,
 У којено јањце пасе вуче,
 А јелени јахати се дају.”
 Чује Марко, ал не хаје за то,
 Већ размахну мачем по јелену,
 Опрости га од љутије гуја
 И пушти га у гору зелену,
 Пак се баци шарцу на рамена.
 Оста вила ногом копајући,
 Оде Марко друмом певајући:
 „Благо томе, ко још има кога,
 Да га брани и за њега мари.
 Хајд, путниче, сад слободно гором,
 Бродарине, док је Марка, нема!”
 (Марко Краљевић и вила бродарица; МХ II, 02: 92–112).⁹

3. „Да каква је *ѝроклеѝа ѝамница!*“. Атрибути изведени од основе **клеѝ* надовезују се, у извесној мери, на традицију певања о одређеним ликовима српске/јужнословенске усмене епике. Вук Бранковић и Ђурђева Јерина атрибуирани су као *ѝроклеѝи* и *ѝроклеѝа* (мада не искључиво, па чак не ни доминантно): Вук као епски издајник на Косову, а Јерина, у највећој мери, због стапања њеног лика с представама о демонској градитељици.¹⁰

⁹ Претходни примери (мајчине клетве), као и бројне клетве невести/девојачка, вила, сестара, кума, маћеха, љуба (сетимо се кадуне Кулин-капетана у епилогу песме *Бој на Мишару*) итд., својом бројношћу у знатној мери релативизују закључке Давора Николића изведене на основу 109 одабраних песама из Богишићевог зборника: „*Tako imamo 79 muških naspram 33 ženska adresata* (аутор мисли на адресанте – прим М. Д/Л. Д), *odnosno gledano u postotku 70%:30%*. То потпуно одбације претпоставку да у епској поезији жене куну чеšће него мушкарци, дапаче. И ту би се могло говорити о djelomičnom ograničavanju glasa (gdje oni *drugi* sada postaju žene) или о nemogućnosti ostvarenja ženskih likova kao subjekata u epskome svijetu“ (Николић 2010: 153). Николићев текст, с амбициозним, дисертабилним насловом *Сѝркуѝура и функција клеѝви у усменој и ѝисаној епизи* нажалост не „покрива“ поље усмене (као ни писане) епике. Анализа обимнијег корпуса дала би знатно другачије резултате.

¹⁰ Разлоге за настанак предања о „проклетој Јерини“ и историчари и тумачи усмене књижевности тражили су углавном у њеном пореклу („Гркиња“, странкиња) и, нарочито,

Опсег појмова/лексема за које се везују атрибути *ѝроклеѝи/ѝроклеѝа/ѝро-клеѝо*, односно *клеѝи/клеѝа/клеѝо* далеко је, међутим, шири него што би се на основу конкретних традицијских линија могло претпоставити.

Проклеѝа/клеѝа је: Анђелија („љута и проклета“), аждаја, бедевѝа, вила (баждаркиња/бродарица), глава, гудљевина, гора, девојка, душа, земља, змија, Јеврејка, Јерина, кавга, књига, Костурка девојка, кошуља, крупа, крч-марица Јања, кула, кума, кумбара, љубовца, магла, мајка, маћеха, намера, немоћ, ноћ, облучкиња, одаја, паланка, пећина, планина, поганка, пушка, пшеница, тамница, ћуприја, храна, царица.

Проклеѝ(и)/клеѝ(и): бол (грозница), вранац, змај, језик, кланац, пенцер, поган(ин), прстен, син, топ, цар (Јеврејин/Татарин), Шарин.

Проклеѝо/клеѝо: грло, дрндарско тетиво, име, колено, мито, место, неслушање, пиће, племе (Вука Бранковића/„све племено“), робље, тело.

Проклеѝи/клеѝи: беѝи (бегови), босанске балије, Бошњаци, ветрови, Воиновићи, два брата, Јаковини, кићени сватови, Латини, лугови, слепци, солдати, Турци (Туре/Турчин).

Проклеѝе/клеѝе: букагије, влашке породице, гаће шаровите, гусле, магазе, механѝије, плетенице, руке (Персијанске/душманске).

Датим придевима атрибуиран је и читав низ *ѝоѝонима* и *јунака*:

1) Бакоња, Биоград, Босна, Буковица, Вакуп, Велебит, Вишњица, Вратник, Гаштица, Главѝца, Грахово, Динара, Ердeљ, Заложје, Зечево, Јагодско, Карловац, Козлице, Корјенићке Жупе, Котари, Корјевићи, Котарско, Крајина, Крњево, Крушевац, Кукара, Кунара, Лика, Лијевно, Малта, Мека, Медина, Млеци, Невесиње, Осик, Подновље, Подравље, поље Златарево, Пресјек, Промин, Пученик, Ружара, Сибињ, Скадар, Тихово, Требава, Трњинари, Удбина, Узолац/Узоц, Хазак, Цариград, Црнаја;

2) Арап, див од планине, Бабовац-Илија, Божовић Раде, Бушатлија паша, Вук Прентушић, Вукашин краљ, Вучић, Гавран-барјактар, Ћуро од Лужнице, Дука Шетковић, Куна Хасан-ага, Лимун хајдук, Мазепа Иван, Марко Краљевић, Мијат Томић, Мина од Костура, Муса, паша са Загорја, Перастовић Хамза, поп Пејовић, Срба, Суѝица кадија, Ћуприлић везир.¹¹

у њеном везивању за градњу Смедерева (Смедерево је подигнуто изузетно брзо, уз велике жртве; претпоставља се да га је пројектовао Јеринин млађи брат, Ћорђе Кантакузен, а радовима је руководио њен млађи брат, Тома Кантакузен). Временом су јој приписани „јелински градови“, расути по целом Балкану, а и у савременим бележењима Јерина се јавља као ѝиновска градитељица која копа лагуме, баца камену плочу или камењем за градњу убија неверног зета (МАРКОВИЋ 2004: бр. 235, 234, 250). Негативном уобличењу лика деспотице Јерине (као и њене ћерке Маре) вероватно је допринело и фигурирање у сфери јавног: „Мара, *ѝурска царица*, и њена мајка, *десѝоѝица* Јерина, по титулама и моћи којом располажу, припадају домену јавног, улазе у забран мушке моћи и власти и узурпирају их [...]. По песми, Јерина, мимо воље мужа, удаје ћерку по свом избору, а њена кћер ослепљује наследнике престола, што, у ствари, рефлектује темељну предрасуду да је жени место у кући и да је она у домену јавног, политичког живота деструктивна и опасна“ (Пешићкан-Љуштановић 2007: 117–120; у овом раду наведена је и релевантна литература).

¹¹ Када је реч о топонимима и јунацима, мора се водити рачуна о перспективи из које се они атрибуирају.

Изузетна дисперзивност појмова за које се у усменој епици везују атрибути изведени од корена **клеџ* указује – сама по себи – на широк спектар значењских нијанси и чињеницу да се њима пре свега призива негативна конотација основног значења, а не то значење само. Честа колоквијална употреба поменутих атрибута замагљује, притом, она тематска и семантичка поља где се примарна семантика придева (*џро*)*клеџи*/*(џро)*клеџа/*(џро)*клеџо одиста активира, па се до података о њима најпре може доћи анализом њихове дистрибуције. Тиме се истовремено добијају и подаци о статусу и значају одређених тема у усменој епици.

У прилично великом кругу лексема за које се атрибути (*џро*)*клеџи*/*(џро)*клеџа/*(џро)*клеџо везују, именице *џора*, *земља* и *кула* издвајају се по нешто већој фреквенцији, док лексеме *џамница* и *Турци*, као и *Малџа* и *Промин* међу топонимима – упадљиво одскачу:¹²

џора (црна, ловна, мала, српска, ломна, каменита, зелена) – 8

земља (Индија, Инђија, Бугарска, Васојева) – 7

кула (шћемерита, Вренчевића, Ждраловића, код Томиње, Томићева, студеница) – 12

Малџа (проклета паланка, хајдучка) – 22

Промин – 8

џамница (банова, кућа проклета, азачка, задарска, подземна, сарајска) – 66

Турци (Туре/Турчин) – 56.

Именице *џора* и *земља* издвојиле су се вероватно због корелације између значења атрибута и типа простора који се њима именује (гора као демонски хронотоп уопште; земља Индија/Инђија, где влада „божје незаконство“ и због које настаје катаклизма/„пошљедње вријеме“). С *кулом*, *џамницом*, *Турцима*, *Малџом* и *Промин* ствари већ стоје другачије. Они су одиста били мета клетве¹³:

1) *Турци* – не само као типски непријатељи, већ и као сурови тлачитељи и крвници:

„Па овако везир проговара:
Ја сам чуо и кажу ми људи,
Да је дошо Смедеревац Ђуро
Крај Косова у кршне стијене,
Па још тамо саградио цркву
Некаквоме црном калуђеру,
Да се кешиш у њој Богу моли,
И да учи Влае око себе,
Да је сваком боље погинути,

¹² Међу личним именима издвајају се већ поменути Вук Бранковић и Јерина, али и Вучић „проклети“ (16). У трећем случају реч је о вођи буне из 1842, при чему се атрибут јавља у само једној песми (САНУ IV, 48), а висока фреквентност може се објаснити актуелношћу теме и дужином песме (428 стихова).

¹³ Изузетак је *џора*, коју јунаци често куну. Остали појмови уз које се везује придев клетви/проклети (-а/-о) углавном нису одиста и проклињани.

Него своју вјеру мијењати,
А нас Турке у цркви да куне,
 Који смо се скоро истурчили,
 Да нам цани у ценет не оду.’
 Још овако везир проговара:
 ’Ајде, јолдаш, ако среће буде,
 Те уватим Смедеревца Тура,
 Жива ћу га на мије дерати,
 На мукама њега уморити,
 Све катане младе истурчити,
 Кој’ не оће, сабљом погубити,
 Од цркве ћу цамију градити,
 Калуђера црног уватити,
 Обије му очи извадити,
 И одсећи обадвије руке,
 Па га бацит’ низ кршне стијене,
Нека знаде како куне Турке.” (Вук VI, 29: 79–104)

2) тамнице, куле и Малта – као места кобна по робље:

кула ¹⁴	Малта, тамница
<p>„Кад су дошли у Јурјеве стине, Иван јопет друштво оставио, Раде трећег јарца уфатио, Жива јарца на михе дерао И Сењаном Раде говорио: ’Бора вами, млађани Сењани, Када наске пофатају Турци Код проклете код Томиње куле, Живе ће нас на михе дерати.” (МХ IX, 17: 98–106)</p>	<p>„Султан-Фато, моја мила сејо! Давно бих вас послао на ћабу, Ал’ се бојим хајдучке Малтије, Да се тамо ви не осуђњите. [...] Кад виђеше двије султаније, Ђе су с’ оне младе осуђњиле У хајдучкој проклетој Малтији: Тада оне ситну књигу пишу...“ (Вук III, 16: 10–13, 54–57)¹⁵</p>

¹⁴ Могуће су, дакако, и комбинације, као, на пример, у песми *Беговић омер и Анђуша војводина*:

„Кулу гради Беговић Омере Невесињу на свом мемлећету, Кршну, кажу, кулу саградио Да је таке надалеко нема. Потрошио силновито благо Око куле и око авлије, Око вратах и око подрумах, На авлији табле на ћошкове, А по таблам’ коце јасенове Да их влашким накити главама.	Јошт је Омер, кажу, саградио Ту проклету подземну тамницу – У ширину дванаест лаката, У дубину бројем без есапа. Кад сагради кулу и тамницу, Тамницу је пуну напунио, У њу меће дванаест Брђана И пред њима Војина војводу.“ (САНУ III, 60: 1–18)
---	---

¹⁵ „Мејру посла преко мора бану,
 Преко мора у Малтију равну,
 Оклен робље никад не излази,
 Гдјено Турчин никад не улази” (КХ II, 70: 7–10) (уп. Детелић 2011: 127–154).

<p>„Да је онде који од Сењана, Давно би га извадио Гојко Из проклете куле Томићево! Ал’ беседи Пера Мркоњићу: ’Богом мајко, госпојо Десанко, Ти посини Раду Косанића; Ако Рада Гојка не извади Из проклете куле Томићево, Нитко Гојка извадити неће!” (САНУ III, 42: 9–17)</p> <p>„Хеј нејеро, није те не било! Јер погуби Мићића Јована У проклетој Вренчевића кули Крај Тимока више Гургусовца!” (Вук IV, 62: 109–112)</p>	<p>„Да каква је проклета тамница! У висину дванаест аршина, У дубину тридест и четири, До по ње је напуњена пушта, Напуњена кости јуначкијех.“ (Вук VI, 76: 14–18)</p> <p>„Чујеш ли ме, Ђуро тамничаре, узми Рада, води у тамницу, одведи га на дно у зиндана, у дубљину стотину аршина, гдјено лежи вода до кољена, по води је трава проникнула, ту се легу гује и акрепи, гује једу а акрепи пију, изједнуће кости од јунака. Није ласно туде сужњевати.“ (КХ III, 07: 71–80)</p>
--	---

3) Промин, куле и Малта – као неосвојива здања:¹⁶

Промин ¹⁶	Кула, Малта
<p>„Оплетоше велике кошеве, На кошеве подигли топове, Промин бију из топова царских, Све година иде по година, Е двадесет и дви годинце, Ал знају, откуд су му врата, Да одбију дрво ја камена. [...] ’Цар алифет, светачко колино! Ево дваест и дви годинце, Ја како сам под Промин изишо, Вавик Промин бијем код Промине, А ја не знам, откуд су ми врата. Кад су са мном пошли војевати: Ко иктијар под Промин изашо, Онај своје кости оставио; Ко је момак под Промин изашо, Под Промином сиду стеко браду; У ког мушко чедо остануло У бешици, девлет-падишаху, Чедо дошло бабу изминити; Ван ето ти крвава махзара!” (МХ III, 05: 172–178, 186–199)</p>	<p>„До проклете куле Ждраловића! Двапут јесам до ње доходио И нисам је мого поробити, А сад ћу је радит поробити. [...] Робље води, а плијено гони, И он сиће Скопљу бијеломе, Па је равно Скопље поробио, Равно Скопље и Доње и Горње, И Бугојно и Веселу стражу, Све оцаке крај воде Врбаса До проклете куле Ждраловића. Б’јелу кулу поробит не може.“ (МХ VIII, 04: 180–183, 190–197)</p> <p>„Кад дођоше под проклету Малту, Стадоше је бити са сви страна, Бише Малту тридесет година, Ни одбише креча ни камена, Нит’ дознаше откуд су јој врата, А камо ли да узеше Малту!” (Вук III, 16: 96–101)</p>

Стога би се претходно поменути лексемама могли додати и градови именовани као *џроклейи* – упркос чињеници да се у датом корпусу атрибут

¹⁶ Промин се назива *џроклейим* у само једној песми (МХ III, 5), али се тако атрибуира управо као „неосвојиви град“, односно „град под којим се стари и гине“.

(*ѿро*)*клеѿи*/*-а/-о* за конкретне топониме најчешће везује само једном¹⁷ – јер је логика атрибуирања иста: то су или неосвојиве тврђаве, под којима гине силна војска / страдају бројне мегданције, или места у којима јунаци тамнују и као робље бивају мучени („проклето Лијевно“).

Осим за издају и грех, којима се негирају опште етичке норме (Вук Бранковић, Јерина, Дука Сенковић), у епском свету атрибути *клеѿи*/*ѿро-клеѿи*(*-а/-о*) везали су се, дакле, за две кључне теме – ропство и освајање градова – а статус формуле стекли су само они спрегови (придев + именица) којима се маркирају смрт (од оснионих Турака / у покушају опсаде градова) и мучење (тамновање). У том смислу формуле представљају својеврсну противтежу „официјелном“, „званичном“ јуначком етосу: за разлику од јуначког кодекса, који је формално прокламовао истрајавање на мукама и опредељење за (часну) смрт, оне су апсорбовале оне елементе људске и војничке реалности који су тај етос у стварности морали подривати.

4. „Гором језди, љуѿо куне ѓору“. Најзад, у контроверзној позицији најниже (зато што увелико излази из оквира епике) и највише (зато што се бави најчистијом епском темом) стоји необична клетва горе која проговара сама од себе:

„Проклињаше гора Романија.
’Бог т’ убио, Старина Новаче!
Орлови моје омлатише лишће,
гавранови поломише гране
падајући на мртве јунаке!“ (ЕР 96: 1–5)

Анимација горе могла би се убројити у стандардне реторске фигуре какве се иначе срећу у епици где свашта може да проговори: животиње (змија – Вук II, 12; МХ I, 23; МХ II, 42; САНУ II, 6; СМ 153; гавран/птице – Вук VII, 56, Вук VIII, 28; Вук IX, 25; МХ I, 77; МХ IX, 22; САНУ IV, 23; СМ 24, 46; коњи, нарочито Марков Шарац и Момчилов Јабучило, али и безимени коњ Дмитра Јакшића у Вук II, 98), слике (МХ I, 43), мртве главе (Вук II, 64; МХ II, 49; САНУ II, 35; САНУ III, 46; МХ I, 41), мртва тела (МХ I, 39) и тако даље. Пример са гором Романијом, међутим, спада у нешто ређу групу манифестације нумена одређеног места или појаве, у тренутку кризе или искушења, свакако у фази изузетно важној за ток сижеа. У познатој песми *Боѓ ником дужан не осѿаје* (Вук II, 5) то је „нешто“ што проговара из цркве која је никла из тела праведне сестре („Не ид’ амо, млада Павловице: / Црква тебе опростити не ће“), слично оном „нечему“ што се јавља из цркве на Косову пољу у песми *Урош и Мрњавчевићи* (Вук II, 34) и за шта се касније испостави да је био божји анђео. „Нешто“ проговара и из

¹⁷ Само по изузетку атрибут се уз исти топоним везује три или четири пута, па и тада најчешће у истој песми, што би се онда могло сматрати и одликом језичког идиома конкретног певача.

магле (Вук VII, 39¹⁸), из омор(ик)е (КХ I, 3¹⁹) и из облака (МХ I, 8²⁰) и сваки пут је у питању интервенција више силе која тумачи, наређује или најављује чудесне ствари и догађаје.

Раније наведени стихови из *Ерлангенског рукописа* (ЕР 96) нису ни издалека једини пример анимације епске горе, али по нечему ипак јесу јединствени: у корпусу од 1357 песама, за који се објективно може рећи да је обиман, ова се клетва, у овако чистом облику, не јавља више ниједном, па је логично претпоставити да ни ова појава није заправо сингуларитет већ деривација неке сложеније форме. Ексерпција показује да је реч о развијеној, дијалогској уводној формули чврсто везаној за Краљевића Марка (ЕР 176; МХ II, 34, 72; САНУ II, 37) и његову везу – у литератури дуго и успешно обрађивану – са отварањем/затварањем воде и горском или језеркињом вилом (Иванова 1992; 1997: 67–128; Дрндарски 1996: 707–713; Карановић 1998: 35–45). У складу са тим, оно што проговара из горе јесте вила у свим случајевима сем у једном, где се као говорник изричито наводи „неко“:

„Гором иде Краљевићу Марко,
Гором иде и гору проклиње:
’О проклета горицо зелена!
Да ти немаш бунар воде ладне,
Да би вранца напојио коња,
Коња вранца и себе јунака.’
Из горе му нико²¹ одговара:
’Не кун’ гору, Краљевићу Марко!
Не кун’ гору, ни ти гора крива,
Нег ти ајде мало понапрво,
Па ћеш наћи бунар воде ладне,
Ти ћеш врана напојити коња,
Коња врана и себе јунака.” (МХ II, 72: 1–13)

Почетни мотив жеђи у гори заједнички је још једној песми (са варијантама) везаној постојано за Краљевића Марка – песми о смрти његовог брата Андријаша (*Марко Краљевић свети браћа Андрију*; САНУ II, 47). У њој је жеђ која браћу стиже тако јака да се лако може претпоставити како иза ње стоји „задња намера“ неке скривене, али свакако више силе:

Два се брата дигла Краљевића,
Краљевићу Марко и Андрија,
Отидоше у лов у планину,

¹⁸ „Још се небо над њим отворило, / Пала магла од неба до земље, / Сва се збила над царевом кулом, / Па из магле нешто проговара: / ’Немој губит’ хајдука Видака, / Тако твоја не усахла рука“ (297–302).

¹⁹ „Митар с’јече витку омирику, / Из оmore крвца ударила, / Из оmore нешто проговара: / ’Оста данас на Дрини ћуприја, / Оста данас, оста довијека“ (139–143).

²⁰ „На њега се црн облак намаче, / Из облака нешто проговара: / ’Бога теби, Марко прико мора, / Ти не кољи нејака Стипана; / Тебе ј’ Боже само искушао, / Би ли њему вољу испунио“ (46–51).

²¹ Икавски облик од *неко*.

Докле им је жеђа додијала,
 Но Андрија Марку говорио:
 'Чујеш ли ме, мио брате Марко,
 Знаш ли, Марко, ер је одољела жеђа,
 Хоћу заклат' испод себе ђога
 Коња мога ал' сокола твога!
 Но му Марко тад ебесједио:
 'Не, за Бога, мој брате Андрија,
 Досад смо се Краљевићи звали,
 А посад Кољикоњевићи!
 Но ја имам моју посестриму,
 Посестриму крчмарицу Јану,
 У механу надно Косовога;
 Ту отиди те се напој вина,
 Ја ћу те чекат' у планину.'" (1–18)

Када се покаже да је посестрима превртљива и издајница и да је, поштедевши коња и сокола, Марко заправо жртвовао брата, постаје јасно да је наговештај из уводне формуле био тачан: у овом облику мотив жеђи у гори преводи ову аделфи песму у круг песама о замењеној ловини и сусрету са судбином која увек почиње у гори, а завршава се насилном или неприродном смрћу било где (уп. Детелић 1992; 1996: 64–70, 91).

Коначно, сада се може показати како епска поетика „ради“ и користи оно што преузима из фолклора: јако место – гора, наслојава се јаком речи – клетвом, демонским бићем – вилом, скривеним али свеприсутним нуменом – „неким“ или „нечим“ што по потреби проговара, и стихијом – водом која се отвара или затвара. Мало је епских јунака који би могли да се изборе са оваквим хронотопом, те није чудо што се он постојано везује тек за Краљевића Марка.

Само је још једном јунаку дато да гору прокуне, али је овај пут заиста реч о чистој реторици:

„Куне гору Јанковић Стојане:
 'Бог те убио, црна горо моја,
 да врла ти упусти балију!'" (EP 179: 55–57)

Овако присан тон обраћања гори потпуно одговара хајдучко/ускочкој теми о којој ова песма пева. Он је могућ зато што је, у тренутку певања, битна и драстична промена односа према отвореном и затвореном простору већ обављена, чиме су повучене линије разграничења између епског „њих“ (у градовима и некад „нашим“ дворовима) и епског „нас“ (протераних у горску и планинску герилу). *Моја* црна гора најчувенијег ускока свих времена – Стојана Јанковића није страшно и непријатељско место већ локус који штити и у коме су хајдуци и ускоци нови господари (углавном преузевши улогу и функцију коју су некад у гори имале виле). Па ипак, то је место и даље нуминозно, ништа мање него кад је у пуној мери стајало пред епским човеком као улаз у онај или други свет, јер у њему – и поред свих промена

– мртви и даље опште са живима без великих сметњи (EP 86; Вук II, 7; КХ II, 51) и испаштају клетве на „оба свијета“.

У терминима рода супротна овој слици горе, али у контексту поетике њој паралелна, јавља се гора која губи и ову последњу, заштитну функцију у песмама о хватању хајдука, њиховом мучењу и погубљењу (Вук III, 50; САНУ III, 77 и сл.). У тој категорији посебан случај представља песма *Сџари Вујадин* (Вук III, 50) која и сама почиње клетвом:

„Ђевојка је своје очи клела:
’Чарне очи, да би не гледале...“

Поникла, све су прилике, у кругу песама с темом ослобађања „три синцира робља“, ова се формула иницијално везује за подвиг Св. Ђорђа који спасава ораче, копаче и чобане из сужањства самодиве/чуме (аграрно-сточарски код: ослобађање плодности биља и стоке). У јуначкој обради, светитељев подвиг понавља Марко Краљевић кад из турских руку ослобађа девојке, невесте и момке (што су метафоре људске плодности), једнако као што је у „мушком“ тексту са формулом жеђи отварање воде било извор живота и превласти над гором.²²

Као и у случају проклињања горе, реч је о необично снажном и комплексном хронотопу у којем су се сустекле представе о граничном простору (вода), женским бићима као медијаторима и очима као специфичном каналу/медијуму између два света;²³ о ропству као архаичној слици смрти и ослобађању робља као видовима ослобађања плодности (људске, биљне и сточне) и, најзад, клетви, као изузетно снажном магијском средству којим се прави инверзија између виђеног и невиђеног: „Чарне очи, да би не гледале! / Све гледасте, данас не виђесте...“.

ИЗВОРИ

Вук I–IV: *Сабрана дела Вука Караџића, Српске народне њјесме*, издање о стогодишњици смрти Вука Стефановића Караџића 1864–1964. и двестогодишњици његова рођења 1787–1987, Просвета, Београд.

Вук VI–IX: *Српске народне њјесме* 1–9, скупио их Вук Стеф. Караџић, државно издање, Београд 1899–1902.

EP: *Ерланџенски рукојис сџарих српскохрвајџских народних њјесама*. Издао Герхард Геземан. Зборник за историју, језик и књижевност српског народа, прво одељење,

²² О назначеним тематским круговима и трансферу формуле уп. Делић 2012.

²³ Уп. варијанту из збирке Ивана Јастребова:

„Платно бели црнорил девојка,
Платно бели, своје ти куне:

’Море, очи, данас не гледале!

Проћи ће ју три синцира робље [...]“ (ЈАСТРЕБОВ 1886: 156–157).

- споменици на српском језику. Књига XII. Српска краљевска академија, Ср. Карловци, 1925.
- ЕХ: *Muslimanske narodne junačke pjesme*. Sakupio Esad Hadžiomerspahić. U Banjoj Luci, 1909.
- ЈАСТРЕБОВ: И. С. Јастребовъ. *Обычаи и пѣсни турецкихъ Сербовъ (въ Призрэнэ, Ипекэ, Моравэ и Дибрэ), Изъ путевыхъ записокъ*. С. Петербург, 1886.
- КХ I–II: *Narodne pjesme muslimana u Bosni i Hercegovini*. Sabrao Kosta Hörmann 1888–1889. Knjiga I–II, drugo izdanje. Sarajevo, 1933.
- КХ III: *Narodne pjesme muslimana u Bosni i Hercegovini*. Iz rukopisne ostavštine Koste Hörmanna. Redakcija, uvod i komentari Đenana Buturović. Sarajevo, 1966.
- МХ I–IX: *Hrvatske narodne pjesme*. Skupila i izdala Matica hrvatska. Odio prvi. Junačke pjesme. Zagreb, 1890–1940.
- САНУ II–IV: *Српске народне ѿјесме из необјављених рукописа Вука Сѿеф. Караѿића*. Српска академија наука и уметности: Одељење језика и књижевности. Београд, 1974.
- СМ: Сима Милутиновић Сарајлија, *Пјеванија црногорска и херцеговачка*. Приредио Добрило Аранитовић, Никшић, 1990. [*Пјеванија црногорска и херцеговачка, сабрана Чубром Чојковићем Црногорцем*. Па њим издана истим, у Лајпцигу, 1837]

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА

- Алдачић, Дејан. *Прилози ироучавању фолклора Балканских Словена*. Београд, 2004.
- Банашевић, Никола. *Циклус Марка Краљевића и одјеци француско-италијанске вишецике књижевности*. Скопље, 1935.
- Делић, Лидија. Чарне очи да би не гледале: о једном епском плеоназму. *Заједничко у словенском фолклору*. Љубинко Раденковић (ур.). Београд, 2012, 207–226.
- Детелић, Мирјана. *Мийски иросѿор и еѿика*. Београд, 1992.
- Детелић, Мирјана. *Урок и невесѿа. Поѿѿика еѿске формуле*. Београд, 1996.
- Детелић, Мирјана. Епски мотив ропства и његове формуле. *Жива реч. Зборник у часѿ ироф. др Наде Милошевић-Ђорђевић*. Мирјана Детелић и Снежана Самарѿија (ур.). Београд, 2011, 127–154.
- Дрндарски Мирјана. Митолошки елементи у песмама типа Краљевић Марко и вила бродарица. *МИТ. Зборник радова*. Томислав Бекић (ур.). Нови Сад, 1996, 707–713.
- Иванова, Радост. *Еѿос – обред – мий*. Софија, 1992.
- Иванова, Радост. Повраћена вода: одлике митолошког слоја епског циклуса о Марку Краљевићу. *Расковник*, пролеће-зима 1997: 67–128.
- Карановић, Зоја. Мотив забрањене воде у јуначкој традицији балканских Словена, једно могуће тумачење. *Књижевна криѿика XXVII*, пролеће-лето 1998: 35–45.

- МАЛОБАБИЋ, Жељка. Сакрални карактер мајчиних груди. Од обреда до вербалног текста и ријечи. *Српски језик* IV/2 (1999): 847–862.
- МАРКОВИЋ, Снежана. *Приповећке и предања из Левча. Новији записи*. Крагујевац – Београд, 2004.
- ПЕРИЋ, Драгољуб. Клетва – поетска врста и(ли) реторички жанр. *Жанрови српске књижевности: зборник радова*. Зоја Карановић (ур.). Бр. 3. Нови Сад, 2006, 67–85.
- ПЕТРОВИЋ, Тања. Природа клетве и њене комуникацијске функције у српском језику. *Српски језик – студије српске и словенске* 2/1–2 (1997): 87–95.
- ПЕШИКАН-ЉУШТАНОВИЋ, Љиљана. *Станаја село зајали. Озледи о усменој књижевности*. Нови Сад, 2007.
- РАДУЛОВАЧКИ, Љиљана. *Клејва као социјална катеџорија и психолошка одредница*. Београд – Сремска Митровица, 2001.
- САМАРЦИЈА, Снежана. Пословице, благослови и клетве у усменој књижевности. *Књижевност и језик* 55/1–2 (2008): 13–45.
- СУБОТИЋ, Љиљана. Синтаксичко-семантичка структура клетви у епским народним песмама. *Српски језик – студије српске и словенске* 13/1–2 (2008): 137–148.
- ЧАЈКАНОВИЋ, Веселин. *Студије из српске религије и фолклора 1925–1942*. Београд, 1994.

*

- RADULOVIĆ, Lidija. Roditeljska kletva kao nevidljivo nasilje: diskurs antimaterinstva u tradicijskoj kulturi. *Etnoantropološki problemi* 2 (2) (2007): 137–146.
- NIKOLIĆ, Davor. Struktura i funkcija kletvi u usmenoj i pisanoj epici. *Narodna umjetnost* 47/2 (2010): 147–162.

Mirjana I. Detelić
Lidija D. Delić

“BE CURSED ON BOTH WORLDS”:

The Functional and Semantic Stratification of Curses in the Oral Epics

Summary

This paper offers an analysis of curses which come to being within the text of the epic songs. This specific form of cursing is particularly pointed in the curses by mother’s milk. Both in tradition and in the epics, these curses are equal to taboo, which means that nobody dares not obeying them: such is the deep belief in their efficiency. Because in the epics there is no discrimination about who can or cannot make a curse (everybody can: narrator/singer, heroes and their foes, messengers, mothers, wives, godmothers, sisters, brothers, fairies, forests etc.), focusing on the four systemic types of curse is necessary for the sake of congruence. This will help in spotting the interactive patterns in

the structure of epic songs more accurately. The analysis is done on the corpus of approximately 1500 epic songs described at the end of this paper.

Др Мирјана И. Детелић
Балканолошки институт САНУ
Кнез Михаилова 35/IV, 11000 Београд, Србија
detelic.mirjana5@gmail.com

Др Лидија Д. Делић
Институт за књижевност и уметност
Краља Милана 2, 11000 Београд, Србија
lidijab@ptt.rs